

ALGUSES OLI LAUL

AUTORID **RIINA ROOSE** JA **PAAVO PIIK**

Kavalehe koostasid: Riina Roose, Paavo Piik ja Triin Sinissaar
Kujundus Unt/Tammik ja Katre Rohumaa.
Kujunduses on kasutatud lavastuse plakati fotot.
Paber: sisu Pergraphica Natural Rough 100 g/m² (IGEPA),
kaaned 300g Keaykolour Pastel Blue.

Pühendatud eestikeelse trükisõna
500. aastapäevale

LAVASTAJA JA
MUUSIKAJUHT **RIINA ROOSE**
DRAMATURG **PAAVO PIIK**
KUNSTNIK **ANU KONZE**
LIIKUMISJUHT **EVE MUTSO**

ETENDUSE JUHT **INGRID NOODLA**

ESITAJAD:

HELE KÕRVE
HELE PALUMAA
KRISTIIN RÄÄGEL
ANDERO ERMEL
LAURITS MURU
MART TOOME
EGON NUTER
RIINA ROOSE

Täname: Olav Ehala, Tiina-Erika Friedenthal,
Mart Jagomägi, Sofia Joons, Jaak Jürisson, Valve-
Liivi Kingisepp, Jüri Kivimäe, Juhan Kreem, Piret
Kriivan, Tõnis Kuurme, Mart Laar, Enn Lillemets,
Leili ja Indrek Meelak, Kristi Metste, Maarika
Pokinen, Aivar Pöldvee, Raimo Raag, Kristina ja
Ants Rajando, Katariin Raska, Celia Roose, Hinge
Roose, Kristiina Ross, Siret Rutiku, Anu Saluäär, Ott
Sandrak, Toomas Siitan, Maaja Silm, Triin Sinissaar,
Katriin Talmar, Jaan Undusk, Annika Viht, Jüri
Viikberg, Lauri Õunapuu, Tallinna Linnaarhiiv, Eesti
Kirjandusmuuseum, Eesti Keele Instituut, kirjastus
Ilmamaa

Etendus on kahes vaatuses.

Esietendus 8. veebruaril 2025 Mustpeade Majas

Alates 30. oktoobrist 2025

Tallinna Linnateatri Taevasaalis

Marju Lepajõe
kui vankumatule
eesti keele eest seisjale

Johann Gottfried von Herder (1744–1803) on ütelnud:

*„Inimese esimene keel
oli laul.“*

Hando Runnel

KIRI ALGAB KIRIKUST,
tulululu, tulululu,
rahvas algab raamatust,
tulululu, tulululu,
raamat ripub tegijast,
tulululu, tulululu,
ilmaeluks saamatust,
tulululu, tulululu.

Kuidas teha tegijaid,
tulululu, tulululu,
sakutada saamatuid,
tulululu, tulululu,
koristada kirikuid,
tulululu, tulululu,
rahaks teha raamatuid,
tulululu, tulululu –

tulutahtsi mõteldes,
tulululu, tulululu,
tõugeldes ja tõteldes,
tulululu, tulululu,
tehakse me tulevik,
tulululu, tulululu,
ilmaütlev, imelik,
tulululu, tulululu.

EESTI KIRJAKEELE ARENGULOOST

KÜSIS RIINA ROOSE,
VASTAS KEELETEADLANE KRISTIINA ROSS.

Meie kirjakeelele panid aluse saksa pastorid. Kui mängida mõttega, et oleks võinud minna teisiti – missuguseid hüpoteetilisi variante võiks välja pakkuda? Milline meie kirjakeel võinuks olla?

Kui ajalooga mängima hakata, võib ette kujutada ükskõik mida. Võib unistada, et emakeelsed etnilised eestlased oleksid omal algatusel euroopaliku kultuuri oma pärimuskultuuriga ühte sulatanud ja ise endale kirjakeele loonud ning see saanuks tohutult ehe, ürgne, võimas ja eriline. Veel palju soomeugrilisem kui soome keel. Paraku, kirjakeele loomise ajaks, 16.–18. sajandiks kujunenud tegelikke olusid arvestades tundub tõenäosem teine äärmus, et eesti kirjakeel oleks võinud jääda üldse loomata või vähemalt kasutusele võtmata. Nii et pigem meil vedas, et saksa (ja osalt ka rootsi päritolu) pastorid selle keelekuju löid ja et me suutsime selle omaks võtta.

Esimene säilinud eestikeelne trükitekst on Wanradti ja Koelli katekismus aastast 1535. Missugune keel meile neist üheteistkümnest allesjäänud fragmendist vastu vaatab?

See keel on arhailine, aga üsna ladus. Katekismuse tõlkijat Johann Koelli on ju koguni peetud etniliseks eestlaseks, sest 16. sajandil olid üksikud emakeelsed

eestlased veel tõlkimisse kaasatud. Mõningane puisus, mida neis säilinud fragmentides leidub, annab pigem tunnistust sellest, kui raske on tõlkides kirjakeelt luua, kui keeruline on tekitada ühe keele kõneldavast kujust teiskeelse teksti vahendamise käigus kirjalikku suhtlusvahendit.

Mis on libakirjakeel?

Meil praegu kasutatav termin „kirjakeel“ on otsetõlge saksa sõnast „Schriftsprache“ ja seostab selle keelekuju vankumatult kirjaliku tekstiga. Mingis mõttes on seos tõesti olemas ja eesti kirjakeel ongi tekkinud lausa koos trükitud raamatuga. Aga laiemalt mõeldakse kirjakeele all murreteülest ühist keelevarianti, mida võidakse kasutada ka suulises suhtluses, ent millest kõik ühe keele kõnelejad enam-vähem ühtemoodi aru saavad. Selleks et niisuguse kirjakeeleni jõuda, tuleb keelt vägisi paika loksutada, piirata ja ühtlustada. Ühtlustatud kirjakeele tekitamine nõuab suurt pingutust ja võtab päris kaua aega. Võib arvata, et ühine, kõigile mõistetav keelevariant ristiusu põhitõdede selgitamiseks hakkas siia tulnud vaimulike suulises keelepruugis välja kujunema juba ammu enne kirjalike tekstide talletamist. Termin „libakirjakeel“ ongi selleks kasutusele võetud, et tähistada tekkivat vaimulikku ühiskeelt lahus kirjalike tekstide levikust. Selles keelevariandis kinnistusid aegamisi eri keelte mõjul mõned olulised terminid, nagu *ristima*, ja tähtsamates palvetes või kümnes käsus esinevad vormelid. Need juurdusid sedavõrd tugevasti, et hiljem, kui tõlgiti juba ainuüksi ja enam-vähem sõna-sõnalt (alam)saksa keelest, neid enam ei muudetud, isegi kui need saksa keelega kokku ei sobinud.

Libakirjakeelt hakkasid oletatavasti pruukima esimesed varased misjonärid, kes eesti keelealale sattusid, ja eestlased, kes nendega kokku puutusid ja uutest ideedest aru püüdsid saada. Esialgu sugenesid niisugused ütlemissviisid kujuteldavalt nende varaste misjonäride ja uudishimulike eestlaste omavahelisse suhtluskeelde, aga ristiusu-alase teadmise levides eestlaste seas jõudsid küllap laiemassegi eestikeelsesesse kõnepruuki.

Mis olid täpsemalt piiblikonverentsid?

Piiblikonverentsideks nimetatakse kahte tollase Eesti ja Liivimaa vaimulike ühist nõupidamist piibli eesti keelde tõlkimise asjus. Esimene konverents toimus 27. augustist 25. septembrini 1686 tänapäeva Läti aladel Liepas (Cēsise lähedal), teine 21. jaanuarist 18. veebruarini 1687 Eesti aladel Pilistveres. Konverentside algatajaks oli Liivimaa kindralsuperintendent (kirikujuht) Johann Fischer. Fischer oli tulnud Saksamaalt Liivimaa kirikuelu juhtima 1670. aastate keskel ja tema üheks suureks saavutuseks oli Uue Testamendi tõlke väljaandmine läti ja lõunaeeesti keeles. Ise ta kohalikke keeli ei osanud, aga ta organiseeris võimalikult pädevad inimesed tõlkima, korraldas trükkimise ja kirjutas väljaannetele eessõna. Läti keelne Uus Testament (*Tas Jauns Testaments*) ilmus 1685, lõunaeeestikeelne (*Wastne Testament*) 1686. Nüüd muutus aktuaalseks kogu piibli tõlkimine ja Uue Testamendi tõlkimine põhjaeeesti keelde. Fischeri haldusalal kasutati lõunaeeesti keele kõrval ka põhjaeeesti kirjakeelt, kuid põhjaeeestikeelse tõlke korraldamisel ja väljaandmisel sattusid tema huvid konflikti Eestimaa konsistooriumiga, mille juhid olid juba aastakümneid püüdnud Uue Testa-

mendi tõlget välja anda. Lisaks kemplemisele selle üle, kellel on õigus põhjاءesti tõlget välja anda, olid kaks kirikujuhtkonda erineval seisukohal selleski, mis-sugune tekst tuleks võtta tõlke aluseks ja missugust sihtkeelt peaks tõlkimisel taotlema. Eestimaalased pidasid õigeks võtta tõlkimisel aluseks Martin Lutheri saksakeelne tõlge ja toetasid tõlkevarianti, mis kasutanuks Heinrich Stahli koostatud raamatutega sajandi esimesel poolel kehtestatud saksapärase eesti keelt. Ka tahtsid nad jääda Stahli kasutatud kirjaviisi juurde. Liivimaalased leidsid, et tõlkides tuleks lähtuda originaalkeelest (Uue Testamendi korral kreeka keelest) ja tõlkimisel tuleks rohkem arvestada eestlaste endi keekekasutust. Ühtlasi panid nad ette rakendada uut, eesti keele iseärasusi paremini arvestavat kirjaviisi. (Väikeste muudatustega tuligi see varsti tarvitusele, aga tänapäeval nimetatakse seda „vanaks kirjaviisiks“, sest 19. sajandil asendati see omakorda uuema, soomepärase kirjaviisiga.)

Mingi mõistliku kompromissini piiblikonverentsidel tegelikult ei jõutud ja põhjاءesti keeles jäigi Uus Testament 17. sajandil ilmumata. Fischeri tõlkemeeskonda kuulunud tõlkijad siiski jätkasid tööd. Johann Hornung hakkas ümber kirjutama Pilistveres arutlusel olnud eestimaalaste tõlkekäsikirja, et viia sinna sisse konverentsi käigus otsustatud muudatused. Nagu näitab Hornungi versiooni kõige varasem säilinud koopia (nn Müncheneri käsikiri), kujunes sellest pigem uus ja iseseisev tõlge, mida hiljem veel mitu korda toimetati ja mis pärast Põhjasõda 1715. aastal trükkis ilmus. Teised Fischeri meeskonda kuulunud tõlkijad, isa ja poeg Andreas ja Adrian Virginius, alustasid Vana Testamendi tõlkimist. Ei ole teada, kas nad tõlksid

Martin Lutherit kujutav skulptuur Tallinnas Pikal tänaval, Kanuti Gildi hoone fassaadil. Toodud Berliinist, paigaldatud 1864. On tähelepanuväärne, et see kuju on elanud üle terve okupatsiooniaja Vene saatkonna vastas.
Foto: J. ja P. Parikas, 1932

lõuna- või põhjaeesti keelde. Tõlkest on (kuni Iiobi raamatuni) säilinud tugevate lõunaeesti mõjutustega põhjaeestikeelne koopia ja mõned hoopis hilisemad lõunaeestikeelsed osad.

Kes olid piiblikonverentside aegsed „noored eestlased“ ja mida nemad korda saatsid?

„Noorteks eestlasteks“ (*die jungen Ehsten*) nimetab ennast ja oma mõttekaaslasi Adrian Virginius oma 1706. aastal vanglas kirja pandud autobiograafias. Sellega ei pea ta muidugi silmas mitte etnilist kuuluvust, vaid enda ja oma kaaslaste head eesti keele oskust vastanduses Eestimaa konsistooriumi (ealiselt põlvkonna jagu vanematele) piiblitõlkijatele. Tolleaegses omavalitselises kirjavahetuses nimetati eestlasteks vahel ka neid pastoreid, kes olid pikemat aega Eestis elanud ja kohalike talupoegadega suhelnud, vastanduses neile, kes hiljaaegu Saksamaalt olid tulnud ja kohalikku keelt ainult (Stahli) raamatute järgi olid õppinud.

Meie kirjakeele määravaks saavutuseks oli 1739. aastal ilmunud täispiibli tõlge. Kes selle tõlkis(id) ja miks just põhjaeesti keelde? Millega see eristus teistest meid ümbritsevate maade tõlgetest? Missugune keeletegu võiks veel samaväärne olla?

1739. aasta täispiibel koosneb, nii nagu kristlik piibel sisuliseltki, ka tõlkeloolises mõttes kahest väga erinevast osast. Uue Testamendi tõlget võib pidada järjepidevaks modifikatsiooniks sellest põhjaeesti tõlkest, mida alustati juba 1640. aastatel ja mis pärast Pilist-

vere piiblikonverentsi Johann Hornungi toimetamisel võttis üsna palju üle lõunaeestikeelsest *Wastsest Testamendist* ning pärast veelkordseid toimetamisi 1715. aastal viimaks Tallinnas ilmus (*Meie Issanda Jesusse Kristusse Uus Testament Ehk Jumala Ue Säduisse Sanna*). Kui siis samal aastakümnel asus eestikeelset kirjasõna edendama Tallinna ja selle ümbruse vaimulikest koosnev pietistlikult meelestatud seltskond, toimetasi nad muude tegemiste kõrval ka Uue Testamendi tõlke oma arusaamade kohaselt uuesti üle. Teine trükk ilmus 1729. aastal. Niisugusena võeti Uue Testamendi tõlge ka täispiiblis, mis tähendab, et selle põhjaks oli ligi sajand tagasi alustatud tõlge, mida oli kogu aeg parandatud ja ajakohastatud. Lutheri saksa tõlke asemel oli seda juba aastakümneid toimetatud kreeka originaali järgi. Ometi võib Uuest Testamendist leida 17. sajandi sõnastuse jälgi. Vana Testament tõlgiti seevastu 1720. aastate teisel poolel ja 1730. aastatel täiesti otsast peale originaalkeeltest (tähendab, peamiselt heebrea, osalt aramea ja apokriivad kreeka keelest). See on väga põnev tõlge, mis vastab oma aja kõige uuematele piibliteaduse arusaamadele. Tol ajal oli piibliteaduse oluliseks keskuseks kujunenud 17. sajandi lõpul asutatud Halle ülikool. Kuna sakslastel oli Martin Lutheri latusas sõnastuses piiblitõlge juba ammuilma olemas, siis ei olnud uue rahvatõlke tegemine Saksamaal aktuaalne. Tolleks ajaks oli siiski ilmne, et Lutheri tõlkes on originaali paiguti ekslikult või liiga julgelt tõlgendatud ja Halle piibliuurijad süüvisidki nüüd originaalteksti nüanssidesse. Püüti kindlaks teha iga sõna täpset päritolu ja kõiki tähendusvarjundeid. Oma uurimistulemusi avaldasid hallelased Lutheri tõlke kommenteeritud väljaannetes ja eri sõnastikes ning välja hakati

andma ka kommentaaridega uustõlkeid. Eesti tõlkijad olid Halle ülikoolis toimuvaga kursis ning kasutasid oma töös kõige uuemaid sealseid abimaterjale.

Vana Testamendi tõlkimisel osales vähemalt tosin-kond Põhja-Eesti pastorit, aga toimetamise eest hoolit-sesid ja keelelise külje ning ühtlustamise üle otsusta-sid peamiselt kaks meest: Jüri pastor Anton Thor Helle ja Kullamaa pastor Heinrich Gutsleff. Neist viimane oli ka ise (pärast õpinguid Kieli ülikoolis) õppinud Halle ülikoolis ning suhtles Halle pietismi suurkuju, piibliuuri ja vaestekooli rajaja August Hermann Franckega. Nagu võib otsustada tõlke mustandkäsi-kirja servadel leiduvate märkuste järgi, jälgisid Helle ja Gutsleff täpsuse kõrval hoolikalt sedagi, et tõlkekeel vastaks eesti talupoegade kõnepruugile ning et sinna ei sattuks saksapärasusi.

Eesti piiblitõlge on meie lähinaabrite tõlgetega võrrel-des suhteliselt hiline: rootsi tõlge ilmus juba Martin Lutheri eluajal 1541, soome tõlge 1642, läti täispiibel 1694. Oma hilise tekkeaja tõttu on eesti tõlge kõige vähem mõjutatud Lutheri saksa tõlkest, see on naaber-tõlgetest originaalipärasem ning sealt võib leida heb-raisme ja heebrea tõlkelaene, mida naaberkeeled ei tunne ja mis on jõudnud ka tänapäeva eesti keelde (nt *jaana(lind)*, *tühi töö* ja *vaimu närimine*).

Lõunaeeesti keeles jäigi täielik Vana Testamendi tõlge välja andmata. 1796. aastal ilmus Kambja pastori Hein-rich Andreas Erxlebeni toimetusel lühendatud tekst, mis tugineb alguse osas Virginiuste kunagisele tõlkele ning järgnevates osades põhjaeesti trükipiibli ümber-panekule. Tartu ja selle ümbrus olid saanud Põhjaõ-jas nii rängalt kannatada, et see mõjus pärssivalt kogu

lõunaeeestikeelse kirjasõna arengule. Oma osa võis lõunaeeestikeelse täispiibli ilmutata jäämisel olla ka vennastekoguduse liikumisel, mis pakkus lugemiseks teistsugust äratuslikku kirjavarat.

Milles seisneb Martin Lutheri tähtsus meie kirja-kultuurile, kultuurile üldse?

Asjaolu, et eestikeelse piiblitõlkeni ja sellega seo-tult ka kirjakeele loomiseni üldse jõuti, tulenes üsna otse Martin Lutheri arusaamast, et jumalateenistusi tuleb pidada koguduse emakeeles ja piibel tuleb tõl-kida kõigi koguduste emakeelde. Selle õpetuse nõudel pidid saksa (või rootsi) emakeelega pastorid eesti keele ära õppima ja eestlastele kirjakeele looma. Eesti 1739. aastal ilmunud trükipiibli keelt Martin Lutheri saksa tõlge tõesti mõjutanud ei ole. Sellele vaatamata on eesti keel ja kultuuriruum täis ka Lutheri saksa tõlkest pärinevaid keelendeid, ütlemissuhteid ja mõisteid. Need on siia jõudnud osaliselt juba enne piibli tõlkimist suuliselt teid pidi sakslaste endi ja luterlike naaberrah-vaste kaudu või hiljem saksa kirjanduse vahendusel. Näiteks *läbi sõrmede vaatama* ja *südan vaevama*. Väl-jend (*millelegi*) *läbi sõrmede vaatama* usutakse pärinevat saksa rahvakeelest ja on eesti keelde jõudnud arva-tavasti suulise kõne kaudu. Luther kasutab seda oma tõlkes, vahendades heebrea väljendit, mille eesti piibel tõlkis sõna-sõnalt *oma silmi (millegi pealt) ära pöörama*. Väljendit *vaevatud süda* või *südan vaevama* kasutab Luther sageli seal, kus heebrea originaaltekstis ja järe-likult ka eesti piiblitõlkes seisab *hing*. See väljend on eesti keelde jõudnud arvatavasti kirikulaulude kaudu.

Herder on ütelnud: „Inimese esimene keel oli laul“. Laulude kaudu sai kirjaoskamatu rahvas õpetust. Millal tegelikult jõuti sinnamaale, et kogudus võttis kätte lauluraamatu ja oskas sealt laulda?

Arvatavasti millalgi 18. sajandi teisel poolel. Veel sajandi esimesest poolest on kirja pandud huvitav tähelepanek, et eestlased olla endiselt laulnud oma (regi)laule, ehkki nende tarvis oli juba palju luterlikke kirikulaule kunstipäraselt tõlgitud. Nimelt kirjutab üks Hannoveri diplomaat selle kohta, kuidas ta läbi Eesti alade Venemaale reisis, oma 1721. aastal avaldatud raamatus:

Kui ma lõikuse ajal teel olles lõikajaid põllul kohtasin [...], kuulsin ma igal pool metsikut laulu, mida rahvas töö juures laulis, ja kuulsin ühelt vaimulikult, et need olevat veel vanad paganlikud riimita laulud, millest neid pole suudetud võõrutada, kuigi ka eesti keelt ennast on püütud riimitud lauluks kasutada ja juba paljud evangeelsed laulud ka eesti keeles värsistatud.¹

17. sajandi alguses oli laule tõlgitud nagu proosateksti, ilma rütmi ja silpide arvu arvestamata. Neid tõlkeid pidi olema üsna keeruline laulda. Esimene eestikeelne värsistatud ja riimiline lauluraamat ilmus 1656. aastal. See oli vormiliselt väga meisterlik ja põnev, aga eesti keel oli seal nii täielikult allutatud värsimõõdu ja riimi nõuetele, et neist lauludest oli eestlastel arvatavasti päris raske aru saada. Just selle reisikirjeldusega samal aastal ilmus aga pietistlike kirjameeste ettevõtteks uus värsistatud eestikeelne lauluraamat, mis oli keeleliselt

väga ladus (ja võib-olla uuemate laulude osas kohati, talupoegade oletatavale vaimsele silmapiirile vastu tulles, sisuliselt natuke lihtsustatud). Uus lauluraamat sai väga populaarseks, seda õpetati lastele koolis ja sellest anti välja üha uusi ja uusi trükke. Need tõlked püsisid eestlaste lauluvaras kuni 19. sajandi lõpuni.

Vennastekoguduse liikumine – mida see meile andis, mida võttis?

Vennastekoguduse liikumine andis eestlastest talupoegadele ennekõike eneseväärikust, ise otsustamise julgust. 17. sajandil oli usuteadmine jõudnud eestikeelse rahvani ülevalt alla, sest eesti keelt emakeelena valdav vaimne eliit meil tol ajal puudus. Vennastekoguduse misjonärid pidasid oluliseks ühist tegutsemist ja isiklikke kontakte ning suhtlesid tihedasti kohaliku talurahvaga, kaasates neid aktiivselt lugemise ja laulmise tundidesse. Nad innustasid inimesi oma isiklikke usukogemusi kirjeldama ja kirja panema. Ärksamad eestlased hakkasid kirjasõna vastu huvi tundma, seda ise lugema ja tõlkima.

Otsustav pöördumine vaga eluviisi poole tähendas paraku loobumist senistest ilmalikest meelelahutustest ja lõbudest, seal hulgas ka pärimuslikest traditsioonidest.

Uus ja vana kirjaviis. Räägime Eduard Ahrensisist ja tema põhjanevast keeleteost.

Eduard Ahrensit tuntakse ennekõike uue, soomepärase kirjaviisi kasutusele võtjana. Õieti soovi-

¹ Eduard Laugaste, Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu, 1. Valitud tekstide ja pilte (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1963), lk 81.

tas eesti keele kirjapanekul soome kirjaviisi kasutada (tähendab, kirjutada pikad vokaalid kahe tähega ja lühikesed ühe tähega) juba soomlane Adolf Ivar Arvidsson ajakirjas Beiträge 1822. aastal. 1840. aastatel püüti seda paaris väljaandes rakendada, aga oluliseks tähiseks sai Eduard Ahrensi saksakeelse eesti keele grammatika teine trükk (1853), kus ta kasutas eesti näitestiku esitamisel järjekindlalt uut kirjaviisi. Sestpeale hakkaski see esialgu tasapisi, siis aga üha jõulisemalt levima. Kirjaviis oli kirjakeeles 19. sajandil toimunud muutuse pindmiselt kõige silmahakkavam osa. Laiemalt tähistas Ahrensi grammatika ilmumine palju suuremat pööret, millega eesti keele üle rääkimisel ja selle arendamisel loobuti senisest saksa orientatsioonist ning hakati eesti keelt vaatlema soome-ugri keelena ja selle arendamisel eeskuju võtma soome keelest.

Kus me täna võime kohata saksa keele mõju eesti kirjakeeles? Või on see täiesti kadunud?

Kindlasti ei ole kadunud. Eesti keel on saksa keele ja kultuuri mõjudest nii läbi imunud, et me lihtsalt ei pane neid enam tähele ja peame saksa keelest ja kultuurist laenatud päriselt omaks. See tuleb esile võrdluses soome keelega, mis on oma vana ehituse palju puhutamalt säilitanud. Nii peab näiteks soome keelest eesti keelde tõlkides lauset üsna palju muutma. Saksa keelest saab enam-vähem sõna-sõnalt ümber panna, tõlge tuleb vast natuke puine, aga täiesti arusaadav. Sõnavaras ja mõistetes on meil tänu saksa mõjule palju ühist läti keelega, mis on keelkondlikult meile üsna kauge, aga ühine saksa mõju on tekitanud eesti ja läti keelde

ühise ja vastastikku kergesti mõistetava kultuurikihi.

Millised keelemehed ja -naised on meie keele arengu loos tänamatult varju jäänud?

Põnev keelearendaja oli Urvaste pastor Johannes Gutsclaff. Tema töödest tuntakse esimest lõunaeesti keele grammatikat, mis ilmus 1648. Aga pärast seda tõlkis ta piibli väga huvitavasse ja julgelt uuenduslikku lõunaeesti keele varianti, mis tugines Urvaste murrakule. (Tema enda kirja panduna on säilinud osa Vanast Testamendist, teise omaaegse tõlkija käega kirja pandud koopiana, aga keelelise analüüsi põhjal vaieldamatult tema tõlgituna terve Uus Testament.) Gutsclaff oli ilmselt keeleandekas inimene, kes tundis kohalikku murdekeelt põhjalikult. Ühtlasi oli ta ka julge katsetaja ning sõnalooja, täiesti võrreldav 20. sajandi keeleuundaja Johannes Aavikuga. Kahjuks suri Johannes Gutsclaff 1657. aastal katku ja hilisemates tõlgetes pole tema keeleloomingut kasutatud. Kirjakeele arendamisel ongi võib-olla lõunaeesti mured ülekohtuselt kõrvale jäänud. Omal ajal oli ühtse kirjakeele kehtestamine rahvuse koondamise vältimatu eeltingimus, aga lõunaeestilisi elemente võinuks sinna ehk julgemini ja loomingulisemalt sulatada. Ja muidugi võiksid meie kirjakeeles või vähemalt kirjanduskeele erinevates kihistustes selgemini esile tulla pärimusliku regivärsi keelelised võtted. Regivärsi keel ei tähenda ainult algriimi ja mõttekordusi, vaid selles avaldub omaette mõtteviis, mis võiks pakkuda inspiratsiooni ka proosakeele arendamisel.

Millised on suurimad saavutused eesti keele alal viiskümmend aastat väldanud Vene okupatsiooni ajal? (Ütlen meelega „Vene“, sest suur venestamine see ju oli.) Mida tuua esile pagulaste keeletegudest?

Okupatsiooniaegne surutis mõjus keelele mingis mõttes koguni hästi. Keele säilitamisest ja rikastamisest sai omamoodi eesmärk ja elu mõte. See, missuguse pühendumusega ÕS-i norme jälgiti, kui palju (kõige kiuste) maailmakirjandust tõlgiti ja kui tähtsaks varjundirohket ja korrektset keelekasutust ühiskonnas üldiselt peeti, on üsna ainulaadne. Pagulaste osa oli kindlasti oluline ühelt poolt muu maailma kiirete arengute vahendajana eestikeelsele ruumi ja teisalt „eestiaege“ eesti keele konservatiivse säilitajana. Aga eesti keele saatuse otsustati ikkagi siin kohapeal. Nii väike rahvakild laialipaisatuna vaevalt üle paari põlvkonna oma identiteeti suutnuks alles hoida, kui siinne kohalik kogukond keeleärgas poleks püsinud.

Minu arvates võiks kolmanda välte eristamiseks mingi märk olla. Oleks vähem vigu. Näiteks fraasi „roogi lauda kandis“ võib lugeda teises või kolmandas vältes kahes erinevas tähenduses. Kas see võiks kõne alla tulla?

Kolmanda välte märkimise üle on aeg-ajalt arutatud. Ja ÕS-is seda praegu märgitaksegi. Võib-olla tasuks vältet märkida ka keeleõpikutes, eriti võõramaalastele mõeldutes. Aga sellega on see mure, et paljude (muutumatute) sõnade korral ei ole päris selge, kuidas neid hääldama peaks. Vältet on loomulikus kõnes väga keeruline mõõta, nii et ka ÕS-is antu on (mõningate

sõnade korral) ainult keeleteadlaste teoretiseering. Enamasti ei tekita välte kõikumine sisulisi arusaamatusi. Niisuguseid lõbusaid lauseid, nagu küsimuses toodud, mida saaks erinevalt tõlgendada, tuleb tegelikult keelekasutuses harva ette. Ja isegi kui tuleb, siis selgitab kontekst enamasti üheselt, mida on mõeldud ja mis vältet järelikult silmas peetud. Üldjuhul elava keele korral ei olegi vaja, et kõiki hääldusnüansse kirjas täpselt kajastataks, sest emakeelsed täiskasvanud inimesed oskavad oma keelt palju vähemate märkide põhjal välja lugeda. Piibli heebrea keelele, näiteks, lisati vokaali- ja aktsendimärgid umbes 10. sajandil, siis kui heebrea keel oli elava keelena käibelt kadunud. Kui see 20. sajandil taas kõnekeelena kasutusse toodi, jäeti need märgid jälle ära ja praegu kasutatakse neid ainult lasteraamatutes ja võõrpärisnimede kirjutamisel.

Korduma kippuv küsimus – mis saab meie keelest? Kas suudame inglise keele lämmatavale pealetungile vastu seista? Kuidas igapäevaselt sellele vastupanu osutada?

Keele endaga tundub praegu kõik korras olevat: see on rikas ja võimaldab tänapäeva maailmas toimuvat peegeldada. Paistab, et ka digitaalse pöörde senise faasi on eesti keel edukalt läbinud, nii nagu meil kunagi õnnestus paberkirjalikus pöördes pinnale jääda. Eesti omakeelne ilukirjandus on loominguiliselt keeletundlik ja tõlgitakse väga palju (ehkki tõlkekirjanduse kvaliteet ei pruugi alati olla päris see, mida võiks tahta). Aga laiemas mõttes ei ole küsimus mitte keeles, vaid iseolemise tahtes ja identiteedis. Omapärane keel on eestlasele ainus käepide, mille külge oma identi-

teeti ankurdada. Ja mingeid pidepunkte näib inimesel
vaja olevat, et üldises voolus mitte kaduma minna.

Leideni ülikooli professor ja õpetlane
Joseph Justus Scaliger (1540–1609) on öelnud:

*„Kõige suuremaid kurjategijaid ei tuleks
hukata ega sunnitööle saata, vaid peaks
panema neid sõnaraamatuid tegema, sest see
töö sisaldab kõiki piinu.“*

KRONOLOOGILISI NOPPEID

16. SAJAND

1520. aastad

Reformatsiooniideed hakkasid jõudma Eesti aladele.

1524

Saksamaal ilmus esimene luterlik lauluraamat, „Etlich Cristlich lider. Lobgesang un Psalm“, mida tunti ka nime all „Achtliederbuch“ ehk „Kaheksalauluraamat“, kuna ta sisaldas kaheksat laulu. Neli neist olid Martin Lutheri (1483–1546) looming. Märkimisväärne on, et lauluraamat ilmus enne kui Lutheri piiblitõlge (1534).

1524–1532

Valmis Kullamaa käsikiri – vanim säilinud pikem eestikeelne tekst, kokku ligi 150 sõna, kirjutatud Kullamaa vakuraamatusse ehk arveraamatusse. Sisaldas meieisapalvet.

1525

Saksamaal ilmus **esimene eestikeelset teksti sisaldav trükis**, luterlik käsiraamat Liivimaa rahvastele. Tiraaž hävitati, raamatu olemasolu on tuvastatud Lüübeki toomdekaani Johannes Brandese päevikussesekande järgi 8. novembrist 1525.

Tallinnas suri kunstnik Michel Sittow (1469–1525), euroopa tunnustatud õukonnamaalija ja Kanuti Gildi oldermann.

1535

Avaldati Siimon Wanradti (u 1500–1567) ja Johann Koelli (u 1498–1540) koostatud eesti- ja alamsaksa-keelne katekismus, millest trükiti Hans Luffti trükikojas Wittenbergis 1500 eksemplari. Tallinna raad pani katekismuse keelu alla ja määras hävitamisele, kuna see kaldus kõrvale luterlikust õpetusest. Üksteist fragmenti leiti ühe Tallinna Linnaarhiivi konvo-
luudi (mitmikköite) kaane seest.

1578

Ilmus Balthasar Russowi (u 1535–1600) alamsaksa-keelne Liivimaa kroonika.

1587

Esimene käsikirjaline üleskirjutus eestikeelsetest vanasõnadest ühe Hiiumaa naise jutu põhjal.

17. SAJAND

u 1600

Valmis Turu käsikiri – tõenäoselt esimene eestikeelse tekstiga käsikirjaline noot.

1601–1608

Valmisid Pühavaimu kiriku pastori Georg Mülleri (u 1570–1608) 33 käsikirjalist jutlust – esimene nii mahukas säilinud eestikeelne tekst. (2008. aastal ilmunud kirjastuselt Ilmamaa, paralleelselt algupärase ja tänasesse eesti keelde pandud tekstiga, mille tõlkis töörühm Valve-Liivi Kingisepa juhtimisel.)

1624

Saksamaal ilmunud Martin Opitzi (1597–1639) „Raamat saksa luulekunstist“ (eesti keeles ilmunud Tallinna Ülikooli kirjastuselt Kai Tafenau ja Maria-Kristiina Lotmani tõlkes aastal 2016). Opitzi eeskujul võeti eesti luules kasutusele silbilis-rõhuline värsisüsteem ja lõppriim.

1632

Ilmusid Joachim Rossihniuse (u 1600–1646) kaks lõuna-eestikeelset kirikukäsiraamatut.

Avati Tartu Ülikool.

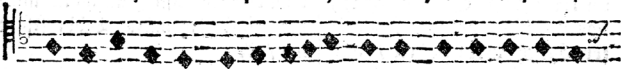
1632–1638

Avaldati Heinrich Stahli (u 1600–1657) peateos, neljaosaline „Hand- und Hausbuch für das Fürstenthum Esthen In Liffland“ („Käsi- ja koduraamat Eesti vürstkonna jaoks Liivimaal“), mis sisaldab Lutheri väikest katekismust, 144 saksakeelset kirikulaulu eestikeelse proosatõlkega, liturgia ühehäälseid noote jms. 1637. aastal ilmunud teine köide, milles on evangeeliumid ja epistlid ning psalmi-, palve- ja laulukogu kiriklike talituste jaoks, trükiti Tallinnas. On tähelepänuväärt, et **esimene Eestis trükitud eestikeelne raamat sisaldas ka noote.**

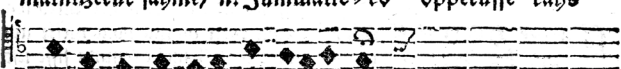
Die Consecration.

Lasset vns betē/wie wir durch heilsame gebote
Lasset vns betē/wie wir durch heilsame gebote
Lasset vns betē/wie wir durch heilsame gebote

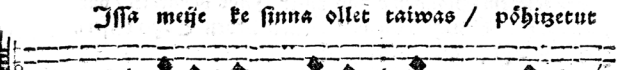
vermanet werde/vnd mit göttlicher vnterweisung
mainizet vns sähme/ n. Jumualic/ko oppetusse kaks

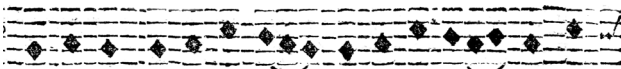
gelehret sprechen wir kühnlich:
oppetut pajatame meije iulgeest:

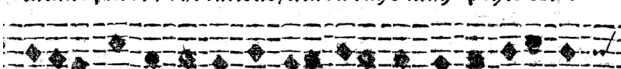
Vnser Vater der du bist im himmel/geheiligt
Issa meije ke sinna ollet taiwas / pöbizetut

werde dein name/zukömme vns dein reich/dein wil-
sahkutün / no nim / mi / tulkutünno rickus ünno raches

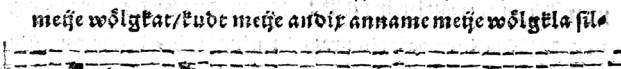
le geschē/als im himmel so auch auff Erden / vn-
minne sundē kui taiwas/ninda kaks mah pehl. Meis

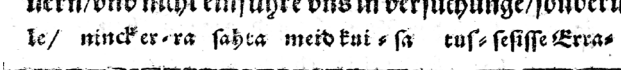
ser tägliches brodt gib vns heute/ vnd verlass vns
je igkapehwalisse leiba anna meile reñapeh/n.anna andir

vnser schulde/ wie wir verlassen vn-sern schulde
meije wölgat/kude meije andir anna meije wölgatla sila

nern/vnd nicht einführe vns in versuchunge/sondern
le/ nindē-er-ra sahca meid kui / sa kus- sähisse Ervas

erlöse vns von dem vbel.
nis errapeh-sa meid keickest kūr-just.

1637

Ilmus esimene eestikeelne luuletus, Reiner Brockmanni (1609–1647) „Carmen Alexandrinum Esthonicum ad leges Opitij poëticas compositum“ („Opitzi poeetikareeglite järgi kirjutatud eestikeelne aleksandriinides luuletus“) ja sellele lisatud saksakeelne värss „Lectori Carminis Esthonic“ („Eestikeelse luuletuse lugejale“). Seda loetakse eesti kunstluule alguseks.

CARMEN ALEXANDRINUM ESTHONICUM ad leges Opitij poëticas compositum

KVi õnniss on se Mees	Kui õnnis on see mees,
ke Jssa pehle lohtap	kes Isa peale loodab
(Ke keickes Paigkas on)	(kes kõiges paigas on)
ninck Ónne jerrel ohtap	ning õnne järel ootab.
Kumb Jummal issi tohp	Mis Jumal ise toob,
kumb Jummal annap neile	mis Jumal annab neile,
Ke hehsti keiwat ehl	kes hästi käivad eel,
O Risti Rahwas teile!	oo ristirahvas, teile!

Seperrast súdamest súnd	Seepärast südamest sind,
Peickmees kihtan minna	peigmees, kiidan mina,
Eth ollet Meele kahs	et oled meelega
ni kouwe ohtnut sinna	nii kaua ootnud sina
So auwsa Ello sees	su ausa elu sees,
se suhre kórgke Ónne	see suure kõrge õnne,
Kumb Jummal annap núhdt;	mis Jumal annab nüüd,
kui tóddex teep mo Kónne.	kui tõdeks teeb mu kõne.

Se Abbikahs on Ón	See abikaas on õnn,
kumb Jummal issi lohnut	mis Jumal ise loonud
Ninck súnnul tennapehv	ning sinul tänapäev
on Róhmux issi tohnut.	on rõõmuks ise toonud.
Se Pruth on kaunis kúl:	See pruut on kaunis küll,
se Jssa on kül rickas	see isa on küll rikas,
On lebbi omma Tóh	on läbi oma töö
sihn Warra saudnut ickas.	siin vara saanud ikka.

EESTIKEELSE LAULU LUGEJALE

(tõlge saksa keelest)

Teised tehku teisiti;
mina tahan eesti keeles kirjutada.
Eesti keelt kõneldakse maal,
eesti keelt kõneldakse rannas,
eesti keelt kõneldakse lossides,
eesti keelt kõnelevad ka talupojad,
eesti keelt kõnelevad aadlikud,
samuti ka õpetlased tänapäeval.
Eesti keelt kõnelevad ka daamid,
eesti keelt need, kes Saksamaalt tulnud.
Eesti keelt kõneleb noor ja vana,
vaata, mida peetakse eesti keelest?
Eesti keelt kuuleb kirikutes,
sest Jumal ise õpetab eesti keeli.
Ka tarkadele pieriididele
on nüüd hakanud meeldima eesti keel.
Mina tahan eesti keeles kirjutada;
teised tehku teisiti.

Auvõlglasena teinud

REINERUS BROCKMANN,

kreeka keele prof.

1656

Ilmus „Neu Ehstnisches Gesangbuch”, kirikulaulude raamat Opitzi reeglite järgi, mis sisaldas rea Georg Salemani (1597–1657) tõlkeid, sh „Üks kindel lind”. Rii-
mide otsimise eesmärgil loodi uusi liitsõnu (näiteks „See vana põrgukonn nii täis sest vihast on”).

1680

Valmis Johann Valentin Mederi (1649–1719) „Kindlameelne Argenia”, esimene Eestis kirjutatud ooper ja üks esimesi oopereid saksa keelses kultuuriruumis. Meder oli aastaid Tallinnas kantor ja Tallinna gümnaasiumi (praeguse Gustav Adolfi Gümnaasiumi) muusikaõpetaja ning „Kindlameelne Argenia” toodi lavale Suurgildi hoones tema õpilastega. Gümnaasiumi õpilaste hulka kuulus sel ajal ka Eestis sündinud sakslane Adrian Virginius, kes nimetas end „nooreks eestlaseks” ja kellest sai piiblitõlkija ning eesti kirja-
keele arendaja.

1686

Valmis Adrian Virginiuse (1663–1706) lõunaeesti keelde tõlgitud Uus Testament ehk *Wastne Testament*. Tegemist oli **esimese eestlastele suunatud ja üleni eestikeelse raamatuga**.

1693

Ilmus Johann Hornungi (1660–1715) ladinakeelne põhjaeesti keele grammatika „Grammatica Esthonica. Brevi, perspicua tamen methodo ad dialectum Revalliensem”

1694 ja 1698

Ilmusid Bengt Gottfried Forseliuse (u 1660–1688) põhjaeestikeelne aabits (1694 – tegelikult ilmus esmakordselt juba 1641, aga ei ole säilinud) ja lõunaeestikeelne aabits (1698).

1695

Christian Kelchi (1657–1710) saksakeelses kroonikas "Liefländische Historia" („Liivimaa ajalugu“) **ilmus esimene eestikeelne rahvalaul**, „Jörru, Jörru, jooks ma tulen?“ („Tüdruk, tüdruk, kas võin juba tulla?“). *Jörru* on tänapäeva keeleteadlaste väitel tõenäoliselt tuletatud alamsaksa sõnast *gör*, mis tähendas tüdrukut.

Jörru! Jörru! jooks Ma Tullen?

Erra tulle Ellaken.

Micks ep ella eile tulnut:

Eile olin Ella üxinesse

Nüht ollen Wirbi wiekesse

Tulle Home Homikulla

Sies ollen Jelle üxinesse

Karkotella Kaste Ella

Siuka Sittika Willula

Sieß ollen Walmis Wainijull

Kaunis karja Satemalle.

Jörru-laul Christian Kelchi kirjabanduna

18. SAJAND

1708

Valmis **esimene eestlasest autori lõppriimiline luuletus**, Käsü Hansu ehk Puhja köstri Hans Kessi (sünd u 1670, surn vahemikus 1715–1732) nutulaul „Oh! ma waene Tarto liin“. See lõunaeestikeelne itk oli pühendatud Põhjasõjas hävitatud Tartu linnale.

1715

Ilmus põhjaeestikeelne Uus Testament.

1721

Halles trükiti tallinnakeelne pietistlik lauluraamat – see hoogustas vennastekoguduste liikumist, mis omas suurt tähtsust ristiusu levikule Eestis.

1732

Ilmus Anto Thor Helle (1683–1743) eesti keele grammatika.

1739

Ilmus täielik piiblitõlge. Avaldamist toetas vennastekoguduste liikumise rajaja Ludwig von Zinzendorf (1700–1760).

1766

Põltsamaal ilmus "Lühhike õppetus", esimene eestikeelne tervishoiu- ja majapidamisteadmiste ajakiri talurahvale. Koostaja saksa arst ja valgustaja Peter Ernst Wilde (1732–1785), eesti keelde tõlkis August Wilhelm Hupel (1737–1819).

1778–1779

Ilmus Johann Gottfried von Herderi (1744–1803) „Volkslieder” („Rahvalaulud”). Kogumik sisaldas saksa-keelsena kaheksat eesti rahvalaulu (Herderi tõlkes), mis olid saadud Põltsamaa pastori August Wilhelm Hupeli käest. Herder oli see, kes võttis kasutusse mõiste *rahvalaul*. Teiste hulgas ilmus „Jörru, Jörru, jookse ma tulen?“, mis oli juba avaldatud ka Kelchi „Liivimaa ajaloos“.

1780 (II trükk 1818)

Avaldati August Wilhelm Hupeli „Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte, den revalschen und den dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch“ (eesti keeleõpetus mõlema peamurde tarvis ja sõnaraamat), millel oli lai levik. Kui Tartu ülikooli juurde loodi 1803. aastal eesti keele lektori koht, hakati sealgi eesti keelt õpetama Hupeli raamatu järgi.

1781

Ilmus esimene eestikeelne kokaraamat „Köki ja Kokka Ramat, mis Rootsi kelest Eesti-ma Kele üllespandud on“, autor Christina Warg, tõlkija Johann Lithander.

LEMONI KOOK

Wotta 4 Lemoni, wotta kored kaunist paksuste peält ärra, hoia agga, et lihha ei tulle korega ärra. Panne need kored ülle öö wee sisse, et se sool saab hästi seest wäljatombatud, ja keeda neid siis teise wee sees, et need oiete tummaks lähtwad. Panne neid pärast ühhe ride peäle, et wessi hästi peaält ärra nõrjub, ja lasse neid külmaks jäda. Touka neid siis penikeseks kui üts taigen, ja wotta 8 Loti maggusad Mandlid ning mõningad Wihha Mandlid, kori ja touka neid hästi penikeseks, wotta ka 16 Loti riwitud ja soölutud Sukrut, 10 munna, 5 walgega ja 5 ilma walgeta, ja 16 Loti klaritud woid. Liguta siis Mandlid, Sukro, munnad ja need tougatud kored hästi ümber, agga ikka ühhe käe järel, nenda kui Mandli Taartiga tehakse, ja kui se on walmis, et seda ahjo sisse woib panna, siis walla se woi senna jure, ja segga sedda selle teise roaga hästi ärra. Woia wiimselt se Worm, kalla se taigen senna sisse, ja küpseta sedda ahjus.

19. SAJAND

1802

Tartu Ülikool avati uuesti. Avakõne pidas Otto Wilhelm Masing (1763–1832) ladina keeles.

1803

Tartu Ülikoolis avati eesti keele lektori ametikoht.

1813

Hakkas ilmuma „Beiträge zur genaueren Kenntniss der esthnischen Sprache“ („Lisandusi eesti keele lähemaks tundmiseks“) – esimene eestiaineline (kuid saksa keelne) teaduslik sariväljaanne, väljaandjaks Pärnu pastor Johann Heinrich Rosenplänter (1782–1846). Sarjas ilmusid Kristjan Jaak Petersoni (1801–1822), Otto Wilhelm Masingu ja paljude teiste arutlused eesti keele kohta. Rosenplänteri arhiivis säilisid muuhulgas Petersoni 1818/19 Riias kirjutatud luuletused, mis avaldati alles sada aastat hiljem. Rosenplänter kirjutas ka esimese eestikeelse klaveriõpiku (1833), mis jäigi käsikirja.

1816

Otto Wilhelm Masing kirjutas **esimese eestikeelse essee** „Ühe põhjendamatu ning ebaõiglase väite ümberlükkamine“.

1816 ja 1819

Eestimaa rüütelkond võttis 1816. aastal ja Liivimaa rüütelkond 1819. aastal vastu talurahvaseadused, mis kaotasid pärisorjuse.

1825

Ilmus Johann Leberecht Ehregott Punscheli (1778–1849) koraaliraamat, mis tõi kaasa koguduselaulu reformi. Punchel on koraaliraamatu sümbol, teosest valmis järgneva 110 aasta jooksul kuusteist trükki.

1838

Asutati Õpetatud Eesti Selts.

1843

Ilmus Eduard Ahrensi (1803–1863) grammatika, parandatud ja täiendatud trükk 1853 – paneb aluse **uuele kirjaviisile** (nt *Jürri* ja *Marri* asemel kirjutati nüüd *Jüri* ja *Mari*).

1854–1887

Märjamaa lähistel rajati Kuuda seminar, kus õpetati vallakoolide õpetajaid, kelle panus uue kirjaviisi levitamisse oli väga oluline. Kuuda seminaris õppisid nt Cyrillus Kreegi isa, August Topmani isa.

1857

Ilmuma hakkas Johann Voldemar Jannseni (1819–1890) Pärnu Postimees. Esimese numbri avaluuletuses „Tere, armas eesti rahvas!“ **pöörduakse esimest korda rahva poole sõnadega „eesti rahvas“**.

1857

Ilmuma hakkas Õpetatud Eesti Seltsi teadusväljaanne, Friedrich Reinhold Kreutzwaldi (1803–1882) „Kalevi poeg“ paralleelselt eesti ja saksa keeles.

1862

Soomes Kuopios ilmus Kreutzwaldi „Kalevipoja“ rahva-
väljaanne.

1864

Ilmus Cimze seminari kasvandiku Andreas Erlemanni
(1833–1915) muusikaõpik – **esimene eestlase kirjutatud eestikeelne muusikaõpik**, mille järgi õppis nt Mart Saar. Õpikus kasutati mõisteid, mis on käibel tänaseni: *moduleerimine, noodivõti, paus, taktijoon, triller, intervall*.

1865

Rajati Estonia ja Vanemuise laulu- ja mänguselts. Vanemuise Seltsi põhikirjas oli sees laulupeo korraldamise punkt.

1867

Ilmus Lydia Koidula (1843–1886) luulekogu „Emajõe ööbik“, mis sisaldas muuhulgas luuletusi „Sind surmani“ ja „Mu isamaa on minu arm“.

1869

Ilmus Wiedemanni sõnaraamat ehk Ferdinand Johann Wiedemanni (1805–1887) „Ehstnisch-deutsches Wörterbuch“ (eesti-saksa sõnaraamat).

Tartus toimus I üldlaulupidu. **Kõik laulud olid eesti keeles!** Repertuaar oli väga nõudlik ja laulikud saadi hilja kätte, aga kuna lauljate seas oli suur osa nooditundjaid (valla- ja kihelkonnakoolide õpetajad), siis lauldi noodiraamatust. Programmilise kõne pidas Tartu Gümnaasiumi õpetaja Jakob Hurt (1839–1907).

1872

Asutati Eesti Kirjameeste Selts, mis **võttis kasutusele uue kirjaviisi**, andis välja kooliõpikuid ja harivat kirjandust.

1879

Ilmus Mihkel Veske (1843–1890) „Eesti keele healte õpetus“ – **esimene eestikeelne keeleteaduslik uurimus**. Veske oli esimene eestlane, kes sai keeleteaduse alal doktorikraadi (Leipzigi Ülikoolist), ja tõi eesti keele kirjeldusse häälikuvälte mõiste. Teda võib nimetada kolmanda välte maaletoojaks.

1883

Ado Grenzstein-Piirikivi (1846–1916) andis välja **esimese eestikeelse maleõpiku** ja lõi uusi termineid (sh sõna *male*). Grenzstein-Piirikivi koostas ka lauluõpikuid koolidele ja mugandas eesti keelde Johann Wolfgang Goethe (1749–1832) luuletuse „Das Veilchen“ (1775, „Kannike“), pealkirjaga „Ellerhein“, millele kirjutas muusika Friedrich Saebelman (1851–1911). Goethe ja üldse maailma luule tuli eesti keelde eelkõige **laulu kaudu**.

1884

Ilmus Karl August Hermann (1851–1909) „Eesti keele Grammatik“, **esimene eestikeelne eesti keele grammatika** ja ühtlasi esimene normatiivne grammatika. Õpiku sihtrühmaks olid kihelkonna- ja külakoolide õpilased ja iseõppijad. Hermann soov oli luua puhastatud ja rikastatud rahvakeele alusel ühtne kirjakeel. Hermann pani aluse meie keeleteaduse terminoloogiale, võttis kasutusele näiteks sõnad: *helilooja, heliredel, kolmkõla, keelpill, löökpill, metsasarv* jne ning lõi kõik

käändenimetused, kaasaarvatud *ni-na-ta-ga* käänded (rajav, olev, kaasaütlev, ilmaütlev).

1885

Algab venestamine, kogu koolisüsteem (k.a Tartu Ülikool) ja asjaajamine muutus venekeelseks. See kestis kuni 1917. aastani.

1885–1897

Karl August Hermann andis välja **Eesti esimest muusikakuukirja** Laulu ja mängu leht. Väljaandes leidis kajastust kodu- ja välismaa muusikaelu, muusikalugu, kirjutati eesti esimestest heliloojatest, nende loomingust. Ajakiri oli rahva seas väga populaarne.

1893

Ilmus Karl August Hermann'i „Noodi-õpetus ja komponeerimisõpetus“, kus autor võttis kasutusele uusi muusikalisi termineid.

20. SAJAND

1904

Oskar Kallas (1868–1946) algatas Eesti Üliõpilasseltsi egiidi all rahvalaulude suurskogumise (koos viisidega!). Osalesid Peterburi Konservatooriumi kasvandikud Peeter Süda, Cyrillus Kreek, Mart Saar. See mõjutab oluliselt nende helikeelt.

1908

Toimus esimene keelekonverents, mis peeti Tapal, et oleks neutraalne pind Tallinna ja Tartu, põhjaeesti ja lõunaeesti keele vahel. Selle järel veel kolm keelekon-

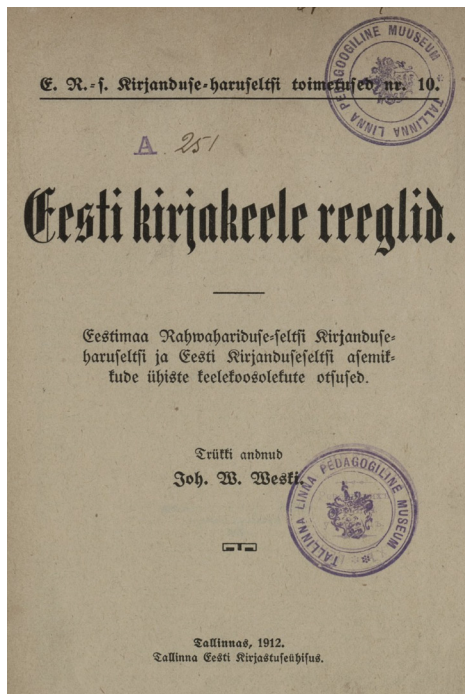
verentsi (1909, 1910, 1911), kus pandi paika hulk reegleid, mis kehtivad tänaseni. Olulised vaidlejad olid Johannes Aavik (1880–1973) ja Johannes Voldemar Veski (1873–1968).

1910

VII üldlaulupidu. Kõik laulud peale kahe lastekooride laulu pärinesid eesti autoritelt (Aleksander Läte, Rudolf Tobias, Mart Saar jt). Lauupeo raames pandi Estonia teatrimaja nurgakivi, peo korraldaja oli Estonia selts. Korralduskomitees oli aktiivselt tegev ka Johannes Voldemar Veski.

1912

Ilmus keelekonverentside kokkuvõte „Eesti kirjakeele reeglid“, mille koostas Johannes Voldemar Veski.

28. september 1919

Avati **esimene eestikeelne kõrgkool**, Tallinna Kõrgem Muusikakool, praegune Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia. Mõned kuud hiljem avati ka Tartu Kõrgem Muusikakool.

1. detsember 1919

Avati emakeelne Tartu Ülikool.

1913

Avati teater Estonia. Avaaktusel kõlas Rudolf Tobiase (1873–1918) laul „Eks teie tea“. See oli esimene muusikapala, mis Estonia hoones kõlas.

1918

Ilmus esimene ÕS ehk „Eesti keele õigekirjutuse-õnaraamat“.

1918–1920

Toimus Vabadussõda.

1920

Eesti keel sai riigikeeleks.

Rajati Emakeele Selts, üks väheseid seltse, mis jäi alles ka pärast 1940. aasta okupatsiooni algust.

1920–37

Keelekorraldusliikumise ja teadussõnavara arendamise aeg. Terminoloogiatööd koordineeris Johannes Voldemar Veski.

1921

Asutati Eesti Lauljate Liit, mis hakkas tegelema laulupidude korraldamisega (laulupeo repertuaari koostamine ja uute laulude hankimine konkursside teel, nootide trükkimine, lauluväljaku ehitamine, eelproovide süsteemi väljatöötamine, laulupidude 5-aastase toimumise tsükli kinnitamine, koorijuhtide kursuste pidamine).

1921–1940

Nimede eestistamine. Eestipärased nimed said 200 000 inimest, nende seas Paul Ariste (Berg), Andrus Saareste (Albert Saarbeck) ja Veljo Tormis (Sturm).

1923

VIII laulupidu – esimene laulupidu iseseisvas Eestis.

1924

Andrus Saareste (1892–1964) kaitses väitekirja „Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes, I. Analüüs“, mis oli esimene doktoritöö eesti murretest.

1927

Koolides võeti kasutusele normeeritud kirjakeele õpe.

1928

IX laulupidu – esimest korda kõlas Eestis kõrghariduse saanud heliloojate looming (Evald Aav, Enn Võrk, Tuudur Vettik jt). Esmakordselt toimus laulupidu tänasel Lauluväljakul.

1933

Ilmus Elmar Muugi „Väike õigekeelsussõnaraamat“, praktilise tarbeväljaandena eesti kirjakeele tegelik ühtlustaja.

1938–1941

Ilmusid Andrus Saareste murdeatlased.

1939

Ilmusid Johannes Silveti (1895–1979) inglise-eesti sõnaraamatud.

STRETTO

KÕNELES RIINA ROOSE,
ÜLES KIRJUTAS TRIIN SINISSAAR.

Kui Venemaa okupeeris 1940. aastal Eesti, löigati läbi suurem osa meie Eesti Vabariigi aegset üles ehitatud kultuuri. Häving oli nii totaalne, et tegelikult ei ole me sellest siia maani päriselt toibunud. Kaksikümmend aastat iseseisvust andis siiski vundamendi, millele toetuda, need juured ulatusid pikka okupatsiooniaega ja aitasid säilitada just vastupanuhoiakut. Ütleksingi nende järgmise viiekümne aasta märksõnaks „vastupanu“. See oli vastupanu igal tasandil.

Esimene küüditamine 1941. aastal hirmutas rahva nii ära, et on arusaadav, miks 1944 toimus suur põgene-mine. Me ei tea ega saagi teada, kui palju inimesi põge-nes ja selle käigus hukka sai, aga on ligikaudsed arvud, et 70 000 või 80 000 pages Läände.

Need, kes eluga kohale jõudsid, asusid üsna kohe tegutsema, loodi koole, laulukoore. Juba 1946. aastal toimus Geislingenis isegi üks laulupidu. Üritati mee-leheitlikult hoida elus seda, mis oli just saavutatud. Oli ju lootus, et pääsetakse õige pea koju tagasi, et ebaõig-lus ei saa niimoodi kestma jääda. Aga nagu me nägime ja näeme praegu, ebaõiglus saab kesta jõhkralt ka meie endi silme all päevast päeva. Mustrid korduvad.

Läände pagejate hulgas oli palju haritlasi: keelemees-test **Johannes Aavik, Julius Mägiste, Andrus Saa-reste**, kirjanikest **Gustav Suits, August Gailit, Hen-rik Visnapuu, Ilmar Laaban, Kalju Lepik, Bernhard**

Kangro, Karl Ristikivi, Marie Under, muusikutest **Eduard Tubin, Olav Roots** ja nii edasi ja nii edasi. See on aukartust äratav rivi.

Muusikute kohta võiks veel niisuguse fakti välja tuua, et kui 1937. aastal saatis meie keelpillikoolkonna rajaja **Johannes Paulsen** viis viiuldajat maailmakuulsale Ysaÿe konkursile, mis on tänasel päeval Belgia kuninganna nimeline konkurss, tähendas see, et keelpillitase oli küllalt kõrge. See hävitati, võiks öelda, ühe päevaga, aga taseme taastamine võttis aega aastakümneid!

Gustav Ernesaks oli punaste poolt mobiliseeritud ja Venemaa pärapõrgusse saadetud. N-ö nõukogude tagalasse moodustati punaarmee üksuste teenindamiseks Eesti NSV Riiklikud Kunstiansamblid, mis siiski päästis hulga kultuuritegelasi, haritlasi, kes muidu oleksid lihtsalt kahurilihaks läinud, nende hulgas näiteks Georg Ots või Ants Lauter. Ernesaks sattus Moskvasse närvikliinikusse, ja kui ta sealt 1944. aastal välja tuli, sai ta võimaluse käia Moskva Eesti esinduses (endises Eesti Vabariigi saatkonnas) klaverit mängimas. Ühes ajalehesabas oli **Lydia Koidula** luuletus „Mu isamaa on minu arm“ ja niimoodi, vahepeal Eesti hümn (mis toleks hetkeks oli ju keelatud) motiive edasi-tagasi veeretades lõi ta seal laulu „Mu isamaa on minu arm“. See oli 4. märtsil 1944. aastal Moskvast. Ta ei teadnud, mis oli saanud ta lähedastest. Üks vend oli pagenud Läände, teine vend langes hiljem (juuli-august 1944) Sinimägedes.

Kui hulk keelemehi viibis paguluses, siis üks, kes siiski Eestisse jäi, oli **Paul Ariste**. Ta oli silmapaistev tegelane Tartu Ülikoolis, soome-ugri keelte kateedri

juhataja, legendaarne õppejõud ja tema üks suurimaid armastusi oli vadja rahvalooming. Aastal 1970, kui Tallinnas toimus suur fennougristika kongress, sattus Ariste kokku **Veljo Tormisega**. Tormis oli aastal 1966 jahmatanud (heas mõttes) publikut oma koorilaulutsükliga „Kalendrilaulud“. See oli oma helikeelelt niivõrd uudne, aga baseerus täielikult regilaulul. Oskus panna kokku regilaulu arhailisus teda muutmata tänase helikeelega, nii et regilaulust saab kontsertmuusika – see on suur saavutus.

Me ei saa ehk tänini päriselt aru, mida Veljo Tormis on meie muusikalise emakeele, selle taasavastamise ja elluäratamise tarvis teinud. Me ei tohiks seda hetkekski unustada, peaksime Veljo Tormise regilaululippu aina kõrgel hoidma.

Tormis oli kirjutanud ühe tsükli liivi rahvamuusikast, „Liivlaste päranduse“. Tol konverentsil ärgitas Paul Ariste Tormist tegelema ka vadja rahvamuusikaga. Tormis võttis nõu kuulda ja lõi kooritsükli „Vadja pulmalaulud“. Aegamööda valmis sari „Unustatud rahvad“, kus on kuus läänemeresoome rahvalaulu tsükli. Need on kõik üles ehitatud sel printsibil, et lõpevad vihjega rahva hääbumisele või hajumisele. Mis ju ongi nende rahvastega juhtumas või juhtunud.

Oli veel üks seltskond vastupanu osutajaid, kes elas eriti karmi ja praegusel hetkel täiesti kujuteldamatut elu, need oli metsavennad. On väga häiriv, kui metsavendlust peetakse justkui lihtsalt uljaks, romantiliseks metsaeluks. Küllap oli seal ka sõrmeotsaga romantikat, aga põhiliselt olid metsa läinud inimesed, kes pagesid Vene võimu ja punaterrori eest. Ja nagu me teame – kes kätte saadi, need maha lasti või Siberisse

saadeti. Seetõttu tuleks metsavendlust vaadata ikkagi kui meeleheitlikku katset mitte alluda punaterrorile, elada kas või metsas äretult ebainimlikes tingimustes, aga siiski vabaduses. Vene okupatsiooni ajal saadi metsavendlusest suures osas jagu 1949. aasta küüditamisega, mis oligi põhiliselt suunatud vastupanu murdmisele.

Tahtsin oma jutuga jõuda niisuguse meheni nagu **Alfred Käärmann**. Käärmann elas kaheksa aastat metsas! Ühe käega! Ta sai lahingus NKVDga haavata, nii et käsi tuli amputeerida. Ja pärast kaheksat aastat metsas saadeti ta viisteistkümneks aastaks Siberisse. Eesti praeguse põhiseaduse koostamisel seisis Alfred Käärmann selle eest, et preambulisse läheks mõte „**mis peab tagama eesti rahvuse, keele ja kultuuri säilimise läbi aegade**“. Ma arvan, et see tõik vääriski rohkem tähelepanu.

Metsavendadega seoses ei saa unustada, et metsas olid ka naised. Neid oli loomulikult vähem kui mehi, aga neid leidis. Üks metsavenna naine, **Aino Tammi**, on loonud väga hingemineva laulu. Metsavendade laulud ei olnud ainult võitlusest, nad ju elasid neis ekstreemsetes oludes ka tavaelu ja armastus oli üks elu osa. Laul oli kindlasti oluline abimees püsti püsimiseks.

Veel üks huvitav tõik, mille just hiljuti saatis mulle Mart Laar, vahendades Peeter Tulviste sõnu, kes meenutas 1935. aastal toimunud esimest raamatuaastat: „*Ei osanud tollal keegi ette näha seda, et viis aastat hiljem algab Eesti kõigi aegade suurim raamatu keelamine ja hävitamine ja et veel viie aasta pärast hakkab väljaspool Eestit ilmuma enam algupärast eesti kirjandust kui kodumaal. Ei teadnud veel keegi, et raamatud hakkavad koos*

kuivikute ja pekiga liikuma Siberisse, või et raamatuid ei hakata edaspidi hoidma ainult riuleis, vaid ka pööninguil ja vaatides. Miks vaatides? Lubage, et tsiteerin metsavenna mälestusi Valga muuseumi poolt 1994. aastal väljaantud raamatust „Valgamaa läbi aegade“: „Tõusime enne päikesetõusu, ajaarvamine käis meil pimeduse ja valguse järgi. Läitsime tule ja soojendasime õhtusest söögist järelejäetut. Keetsime teed. Tule tegemise ajal valvas üks väljas, et suits meid ei reedaks. Pärast hommikusööki lugesime raamatuid ja ajakirju. Raamatuid hankisime peamiselt laste poolt makulatuuriks toodud kirjanduse hulgast, viisime ära ka kooli ja rahvamaja raamatukogust hävitamisele määratud raamatud. Kui sellest ei piisanud, tuli kuuvalgetel öödel, mil raamatute selgadel võis nende pealkirju lugeda, minna lihtsalt raamatukogusse vargile. Vahel juhtus siiski eksitus ning võtsime 3–4 ühesugust raamatut. Siis järgnes uus ohtlik retk, et ülejäänud tagasi viia. Raamatuid hoidsime algul punkris, aga niiskus muutis selle võimatuks. Paremaks osutus hoidmine vaatides. Iga punkri juures oli peidetud vaat raamatutega. Kokku oli meil 600–700 raamatut. See oli meie elu ja haridus, mis kõigil oli pooleli jäänud.“ (Raamatu osa Eesti arengus. Tartu 2001, lk 7) Sellele 1967. aastal viimastena elusalt vahistatud metsavendade, legendaarsete Mõttuste vendade mälestuskatkele pole ausalt öeldes enam midagi lisada.“

Muljetavaldav oli lugeda **Villem Raami** ja **Jaan Krossi** kirjavahetust, kes mõlemad olid Siberisse küüditatud. Kuidas hoiti vaimu virgena – Jaan Krossi kirjad Villem Raamile olid luulevormis ja see ei ole niisama tiri-lill-sinilill, vaid kõrgtasemel luule, vaimukas ja samas elu peegeldav.

Vend Villem,
tuleb tulele
mul tõsta tahmund värsipada
ja sulituks jäänd sulele
taas tiivad selga sobitada,
sest muidu, paistab, et ei lakka
meil vist korrespondentsipaus!
Tõepoolest, süüdi ma ei hakka
ses kurvas seigas mõistma ennast,
kuid (olles sündsäl määral aus)
siinkohal, Villem, Sinust-vennast
peab siiski lausuma paar rida!
Sa ütle pergli päralt: m i d a
Sa sääls siis nõnda tähtsat teed,
et pikil kuudel pärast nääri
Sult vaid paar kõhnukest kuvääri
tõid siberlaste postireed.
Ent aitab! Küllalt pikk on juba
see indiskreetne lobalohe.
Häid soove mult ja Almalt. Luba
et vastust ootame sult kohe.

Mis veel Jaan Krossi puutub, siis üks põhjanev teos oli 1978. aastal ilmunud „**Keisri hull**“. See oli aeg, kus inimesed pidid paljutki ridade vahelt lugema ja „Keisri hull“ peegeldas nii täpselt olukorda järjekordses Vene impeeriumis. Kuigi raamat rääkis kunagisest

keisriaajast 18. sajandi lõpus, 19. sajandi alguses, jääb impeerium oma agressiivsuses ja allutamistahtes ikka impeeriumiks.

Vastupanu osutati loomulikult ka igapäevaelus, oma hoiakuga – igapäevategevustes, kus sa ei anna mingites väikestes asjades alla, katsud hoida oma identiteeti ega lase võõral agressiivsel mentaliteedil maad võtta.

1955. aastal ilmus Rootsis **Andrus Saareste** „Väike murdeatlas“. Saareste oli üks meie silmapaistvamaid murde- ja keeleuurijaid, kelle suured murdeatlasid olid ilmunud siin Eesti Vabariigi lõpuajal. Ta oli Vabadussõjas osalenud mees ja Raimo Raagi raamat „Talurahva keelest riigikeeleks“ leidub ka üks tore näide, kuidas ta läks justkui relvaga murret uurima: „*Andrus Saareste (tol ajal veel Albert Saarbek) tahtis varsti pärast Vabadussõja lõppu minna Virumaale murdeuurimisetkele. Et Virumaal esines siis veel „banditismi“, taotles ta Tartu politseilt luba relva kandmiseks. Sooviavalduse esitamisel küsis politsei jaoskonnaülem Saarestelt: „Milleks vajate seda luba?“ Saareste vastas: „Keeleuurimisel.“ Kui Saareste mõni päev hiljem loa kätte sai, luges ta sealt: „A.S-ile luba välja antud brauningu kandmiseks. Otstarve: keeleuuendus.“*“

1954. aastal ilmub kodu-Eestis, tolelaegses ENSV-s **Juhan Peegli** kandidaadiväitekiri ja hiljem monograafia „Eesti regivärsilise rahvalaulu keelest“. Peegel oli üks oluline kultuurikandja, Tartu Ülikooli õppejõud, kes hoidis alles vana head mentaliteeti ja panustas meie regivärsi keelelisse uurimisse.

Väga oluline on luule kui identiteedi kujundaja. **Juhan Liiv** on kunagi öelnud, et luule on nagu tuul, aga ilma

tuuleta läheb maa haisema. Luulevormis saab väljendada mingeid mõtteid väga lühidalt ja kindlalt, mida proosas ei saa.

Eriti sädelev kuju oli **Artur Alliksaar**, kelle elu jäi lühikeseks – vanglates ja Siberis kogetu tõttu elas ta vaid 43-aastaseks. Aga tema keelevaist, keele sädelevus, mängulisus! Need, kes temaga kokku puutusid, on rääkinud lõputuid lugusid, kuidas ta võis kohapeal improviseerida, kuidas tal tuli luulet nagu küllusesarvest, samas ei ilmunud ta eluajal ühtegi luulekogu. Selles impeeriumis oli ta *persona non grata*.

1966, samal aastal, kui rahva ette tulid Veljo Tormise „Kalendrilaulud“, ilmus **Betti Alveri** luulekogu „Tähetund“. 12 000 eksemplari müüdi läbi hetkega. Nälg tõelise väärtuse järele oli nii suur, et oldi valmis tundide viisi järjekordades seisma, ükskõik mis moel endale seda luulekogu hankima. See oli tähtis. Seda ei pandud pelgalt riiulile, seda loeti, selle üle arutati. 1973. aastal ilmus **Wiedemanni sõnaraamatu** korustrükk ja kui sai teatavaks, et see tuleb müügile, seisti öö otsa poe ukse taga järjekorras. Praegu tundub see kujuteldamatu.

[---] Wiedemann [on] andnud ka keele olemuse definitsiooni. Ta leiab nimelt, et kõigile keeltele on ühiseks jooneks „võime ja vahend väliste nähtuste kaudu enam-vähem täiuslikult teistele tunnetatavaks teha seda, mis kõneleja vaimus toimub“.

Paul Ariste „Ferdinand Johann Wiedemann“
(kirjastus Valgus 1973)

Kui mõelda veel, mis on olnud olulised tähtteosed, siis

muidugi **Lennart Mere „Hõbevalge“** 1976. aastal. See oli midagi täiesti enneolematut. Kui Krossi „Keisri hullu“ siht oli tegelikult tõsta eestlaste eneseteadvust, et ükskõik kui lootusetu olukord on, ei ole asi kunagi täiesti lootusetu ja alati leidub keegi, kes astub vägivallale vastu, siis „Hõbevalge“ suund oli sama. Meile oli aina korrutatud, kui õhuke on meie kultuur, ja siis kirjutab Lennart Meri meile pika ajaloo. Ja tõepoolest, mitte ainult kirjapandud kultuur ei ole kultuur. Meri tõstab ausse regilaulu pika mälu. Sündmused, mida regivärsid peegeldavad, ulatuvad aastatuhandete taha, seda teadmist on põlvest põlve edasi antud. Ja lisaks veel Lennart Mere filmid „Veelinnu rahvas“ ja „Linnud ja tuuled“. Filmide juurde kaasas ta muusikaliseks konsultandiks Veljo Tormise. Need kaks ühe põlvkonna meest on kinkinud meile meie ajaloo sõna otseses mõttes.

Vastupanu võimudele avaldasid kooliõpilased. Plahvatus toimus 1980. aastal, kui vallandus **kooliõpilaste vastuhakk** venestamise laiendamise vastu. Oli välja antud salajane „ukaas“, kuidas igal rindel venestamist läbi viia. Need dokumendid on alles!

Kooliõpilaste mäss ja sellele järgnenud **40 kiri** 1980. aasta sügisel oli suur väljaastumine, mis jõudis enamiku eestlaste kõrvu, pani arutama, mõtlema. See oli väga julgustav samm, et kõik ei ole kadunud, inimesed ei vaiki, ei vaata kõrvalt, kuidas kõik venestub ja alla käib, kuidas meie keelele tema eluõigust ei anta. 40 kiri oli versta-post.

1985. aastal ilmus **Viivi Luige „Seitsmes rahukevad“**, mis oli läbiraputav lugemine. Midagi sellist ei osanud oodata – karmi reaalsuse väljatoomine otse läbi lapse silmade. Samas oli seal väga palju poeesiat. Isegi

uskumatu, et see sai ilmuda, mis sest, et halli ja kõleda kaanega, seal ei lugenud mitte välimus vaid sisu. Iga mõte ja lause oli läbi sõelutud. „Seitsmes rahukevad“ on meie proosakirjanduse üks tähtteoseid.

Aga enne veel oli 1982. aastal ilmunud **Hando Runneli „Punaste õhtute purpur“**, luulekogumik, mis müüdi samuti sekundiga läbi. Glavlit ja muud asjapulgad avastasid liiga hilja, et raamat võiks osutuda ohtlikuks, et äkki on liiga rahvuslik, tiraaž oli läbi müüdud. Siis kehtestati nõue, et sellest teosest ei tohi kuskil midagi kirjutada, nagu seda polekski olemas. Aga see ei aidanud, rahvasuu rääkis ja seal leidis luuletusi, mida lauldakse siiamaani. **Rein Rannap** on öelnud, et kirjutas kantaadi „Ilus maa“ kahe päevaga valmis, kuna tekst avaldas talle nii suurt mõju. Muuseas, samal aastal on kirjutatud ka Rannapi laul Koidula tekstile „Eesti muld ja eesti süda“.

Runnel on ise sageli kutsunud oma luuletusi lauludeks. Tema lauludega on terved põlvkonnad üles kasvanud, paljude tekstide puhul vaevalt teataksegi, et need on Runneli sõnad, neist on justkui rahvalaulud saanud, mis näitab heas mõttes populaarsust. 1988. aastal, kui asi hakkas susisema, kirjutas ta vaimuka ja väga tabava luuletuse „Õhtupalve“, mis ilmus aprillikuu Loomingus. Muidugi korjas selle kohe üles Veljo Tormis, kes on üldse mitmeid Runneli ühiskonnakriitilisi või ka mõtisklevaid luuletusi viisistanud.

Hando Runnel

LUULE ON HÄÄLETA LAUL

Luuletus sai alguse muusikast, laulust. Kui laul pages raamatusse, kaotas ta oma viisi, kaotas oma hääle, ja muutus luuletuseks. Seda, mida ennem kuuldi kõrvaga, nähti nüüd silmaga. Luuletus on laulu kõrvale nagu tiivutu lind, nagu „haige tiivaga lind“. Luule on nagu jooksja jaanalind või kitkutud kana lendava ja laulva lõokese kõrvale. Ainult väga hea või hingelähedane luuletus jõuab ka silmade läbi loetult lugeja sees laulma hakata. Luule on hääleta laul. Luulet kirjutatakse intiimseks lugemiseks, raamatust, silmadega. Silmade jaoks kirjutatud luule kuulamine kõrvaga on sageli piinlik ja piinav: häälikub luuletuse vaikuse. Seda tahtsin ma öelda.

Ja Runneli võimas loome on muidugi raamatusari „Eesti mõttelugu“. Praeguseks on minu teada ilmunud 182 köidet. Ta algatas selle 1995 ja alustati teostest, mis olid jäänud okupatsiooni tingimustes ilmutamata. Nüüd on jõutud ka tänasesse päeva, tänaste mõtlejateni.

„Mõtteloo“ sarja kohta on väga lennukalt ja tabavalt öelnud mõtleja **Marju Lepajõe** Jaan Tõnissoni 150. sünniaastapäeval peetud kõnes Tartu Ülikooli aulas 22. detsembril 2018: „Eesti riik on ülikooli nähtus. Eesti riik on pika mõtlemise tulemus, ta on vaimne nähtus. See, et me enesestmõistetavalt saame kokku ja vahetame siin ülikooli aulas mõtteid eesti keeles, oli veel hiljuti mõeldamatu. Esitatud küsimusi uurida on tänapäeval otse mugav tänu kirjastuse Ilmamaa „Eesti mõtteloo“ sarjale. Tõesti,

see on järjekordne teostunud mõeldamatus: piisab ühest pühendunud eestvedajast, siinsel juhul Hando Runnelist, et terve rahvas astuks õhtumaisesse tsivilisatsiooni. Seda sammu saabki teha ainult abstraktse mõtlemisega. Eesti on andnud sellesse abstraktsesse mõtlemisse oma panuse. Mõtlemise mõnu.“

Marju Lepajõe fenomen oli selles, et ta oli suur keelte tundja. Ma ei tea, kui palju keeli ta kokku oskas, aga ta valdas vanu keeli, heebrea, kreeka, ladina keelt. Kreeka keelt õpetas ta ülikoolis. Ta tõlkis, toimetas teiste tõlkeid keerulistest tekstidest, aga kõige selle juures seisis vankumatult eesti keele eest, sest ükskõik, kui palju keeli sa oskad, kõige tähtsam on emakeel. Nagu on öelnud **Fred Jüssi**, üks olulisi näitajaid inimese kohta on see, kuidas sa suhtud oma emakeelde.

Üks, kes on väga huvitavalt ja kaasakiskuvalt keele üle mõelnud, on loomulikult **Valdur Mikita**. Tema „Metsik lingvistika“, „Lingvistiline mets“ ja hilisemad teosed on jälle avanud väga omalaadset, võluvast ja kutsuvat vaadet keelele. Sealt kumab vastu suur austus keele vastu ja tema kirjutised panevad mõtlema, ehk saab nii mõnigi neist äratust.

Meie luuleroomis on huvitav naisluuletajate muster. Kuidagi on niimoodi kujunenud, et kui üks põlvkond saab läbi, võtab teatepulga üle üks uus silmapaistev naisluuletaja. Meie luule ju peaaegu algab Koidula ehk naisega, mis pole mitte tavaline. Koidula oligi väga andekas ja õnneks sattus perekonda, kus ta sai haridust. Muidugi võiksime öelda, et eesti luule algab Kristjan Jaak Petersoniga, ainult et selleks hetkeks, kui Koidula avalikkuse ette tuli ja teda loeti, ei teatud Petersonist midagi. Petersoni luule lebas sada aastat

Rosenplänteri varamus – õnneks säilis seal ja läks edasi Õpetatud Eesti Seltsi kätte ning äratati seda kaudu üles. Aga tulles tagasi naisluuletajate juurde, siis saame sellise jada: **Lydia Koidula, Anna Haava, Marie Under, Betti Alver, Ellen Niit**, siis on samasse põlvkonda kuuluvad **Ene Mihkelson** ja **Viivi Luik**, siis **Doris Kareva**. See on võimas rida ja sellest rääkida oleks täiesti omaette teema.

Anna Haava

Köögis seisab – ootab, ootab
meie armas emakeel ...
Kulla härrad, proudad, preilid,
laske tuppa eesti keel!

Laske tema lausa saali,
paluge ta laudagi –
imelikud eesti saksad,
võtke mõistust vähegi!

Oma kurba maskeraadi
ärge harrastage nii ...
Harjutage oma aju
avaramaks ometi!

Köögis seisab, ootab vahvalt
paljukannatanud keel:
lasite ta tuppa, näete,
et ta õitseb kaua veel!

Kui vaadata, missugust vaeva on meie keeleloome jaoks nähtud! Sest kirjakeel on meid hoidnud, et me oleme elus püsinud. Pikka aega oli vaidlus lõuna- ja põhjaeesti keele üle ja **Jakob Hurt**, kes oli ise Lõuna-Eestist ja valdas lõunaeesti keelt nii kõnes kui kirjas, leidis ikkagi ka, et tuleb valida üks, mille ümber koonnuda, ja see peab olema põhjaeesti keel. Ta ei olnud veel 30-aastane, kui pidas 1869 toimunud I laulupeol programmilise ja põhjaneva kõne, tehes seda talinna keeles, kuigi pidu toimus Tartus ja enamik osalejaid olid Lõuna-Eesti koorid. Aga ta tabas ära, et nii väikesel rahval ei saa olla kahte kirjakeelt.

Seepärast teeb nukraks ja murelikuks meie tänane hoiak, et me anname ise igapäevaselt oma keelt käest ära. Selge see, et enamjaolt inglise keele suunas, aga minu kõrvus kõlavad nii „okei“, „tšau“ kui ka russitism „davai“ rämpskeelena. Ometi on meil võimalus ja vabadus seista igapäevaselt oma keele eest. Ainult meie võime kasutada kõiki neid heasoovlikke sõnu, mis eesti keeles on. Me kipume iseenda üle ironiseerima, et oleme pahurad ja mis kõik veel, aga kui ma ütlen „head aega“, „kõike head“, „hea küll“, „hüva“, siis neis kõigis on sees hea soovimine, nii et oleks rumal neid kõrvale heita. Ja eesti keel on väga rikas, niipea kui sa sellega tegelema hakkad, avaneb neid rikkusi veel ja veel. Kas või välted. Välted, keelerütm ja muusikarütm on omavahel seotud ja kokku üks väga põnev maailm, nii et on väga kurb, kui inimesed sellest üldse osa ei saa või seda tähtsaks ei pea. Ma leian, et see on väga tähtis. Sest mitte üheski muus keeles ei saa inimene olla nii elus ja loov kui emakeeles.

Fred Jüssi:

*„Emakeel on täis avastusi. Ja ta on seda
huvitavam ja seda rikkam,
mida sul on endal sinna kaasa viia.“*

Ööülikooli saatest „Emakeelest“ (2013)

Hinge Roose kootud kindad

LAVASTUSES KÕLAV MUUSIKA ESITAMISE JÄRJEKORRAS

I VAATUS

**Improvisatsioon torupillile renessanssmuusika
teemadel**

Aus tiefer Not schrei ich zu dir

(Su poole, Issand, südamest), 1524

Muusika ja sõnad Martin Luther (1483–1546). Pärit
Saksamaal ilmunud esimest luterlikust lauluraama-
tust „Achtliederbuch“ ehk „Kaheksalauluraamat“.

Jumal-Isa, meile jää, 1524

Martin Luther

Meie isa, 1637

Trükis avaldanud Heinrich Stahl (u 1600–1657)

Vater Unser, 2005

Arvo Pärt (1935)

Sarabanda „Enconium Veneris” („Venuse kiitus”),
juhumuusikateos pulmadeks

Andreas Arvid (u 1620–1673), rootsi esimese
poeetikakäsiraamatu autor, kes õppis selle loo
kirjutamise ajal Tartu Ülikoolis.

Lavastuses kõlab koos Brockmanni kirjutatud
juhuluuletusega pulmadeks.

Üks kindel lind (Üks kindel linn), 1656

Muusika ja sõnad Martin Luther,
tõlge Georg Saleman (1597–1657)

Katkendid ooperist „Kindlameelne Argenia”, 1680

Johann Valentin Meder (1649–1719),
lõunaeesti murdesse tõlkinud Celia Roose (1964)

**„Oh! ma waene Tarto liin“ ehk Käsü Hansu
nutulaul, 1708**

Hans Kask/Kess
(sünd u 1670, surn vahemikus 1715–1732)

Süda seltsiks südamele, 1735

Muusika Böömimaa vennad, sõnad Ludwig von
Zinzendorf (1700–1760)

Jörru, Jörru, jooks ma tulen? / Jörru, Jörru, kas ju tulen?

1. Rahvalaul, ilmunud Kelchi kroonikas 1695
2. Veljo Tormise (1930–2017) seade **Hellakese kutse** kogumikust „Kolmteist eesti lüürilist rahvalaulu” (1972)
3. Herderi saksakeelne variant, helilooja Friedrich August Dressler (1844–1919), 1778/79

II VAATUS

Gaudeamus, viis arvatavasti 18. sajand

1. koraal Nüüd hingvad inimesed

Puncheli kogumikust

Muusika Heinrich Isaac (1450–1517)

2. Innsbruck, ich muss dich lassen, u 1500

Muusika Heinrich Isaac

3. Vormsi rahvapärane variant

4. Nüüd hingvad inimesed Cyrillus Kreegi

(1889–1962) seades, sõnad Paul Gerhardt (1607–1676),
algtolke autor Adrian Virginius (1663–1706)

Isamaa

Muusika ja sõnad Lydia Koidula (1843–1886)

Variatsioonid ooperi "Võlufloöt" teemale, 1791

Wolfgang Amadeus Mozart (1756–1791)

Eesti vennad, laulgem rõõmsast!

Muusika Joseph Hartmann Stuntz (1792/3?–1859),

sõnad Heinrich Weismann (1808–1890),

tõlge arvatavasti Jannsen või Koidula

Tuli esitamisele I laulupeo teisel päeval,

ilmaliku kontserdi kavas.

Gaudeamus eesti keeles, 1882

Sõnad Juhan Kunder (1852–1888), ilmus trükis
Eesti Kirjameeste Seltsi 10. sünnipäeva puhul.

Karjapoiss on kuningas

1. rahvaviis?, sõnad lõunaesti murdes Jakob Hurt
(1839–1907)

2. Cyrillus Kreegi seade, Ridalast kogutud variant,
1925

Ellerhein

Muusika Friedrich Saebelman (1851–1911),

sõnad Johann Wolfgang Goethe (1749–1832)

luuletuse "Kannike" järgi mugandanud

Ado Grenzstein-Piirikivi (1846–1916)

Ilus oled, isamaa (Minge üles mägedele),

luuletus 1873

Muusika Karl August Hermann (1851–1909),

sõnad Mihkel Veske (1843–1890)

Tuksuv süda, 1901

Muusika Aleksander Läte (1860–1948),

sõnad Anna Haava (1864–1957)

Oli kavas VII laulupeol 1910.

Armasta

Metsavenna naise Aino Tammi (1929–1945) laul

Lauliku talveüksindus, 1955

Muusika Gustav Ernesaks (1908–1993),

sõnad Juhan Liiv (1864–1913)

Oi imeta või imeta

Regilaul, võetud Lennart Meri (1929–2006) raamatust „Hõbevalge“

Rahalauluke tsüklist „Vindised laulukesed“, 1981
Muusika Veljo Tormis, sõnad Hando Runnel (1938)

Eesti muld ja eesti süda, 1982
Muusika Rein Rannap (1953), sõnad Lydia Koidula

Tunnikontroll, 2025
Lavastuses kõlanud nimede loetelu viisistanud
Olav Ehala (1950)

SISSEJUHATUS

ADO GRENZSTEIN-PIIRIKIVI TEOSEST „KOOLI LAULMISE RAAMAT“ (1878)

Säädused.

- 1) Jalad kõrwustiku.
 - 2) Käed ripakile.
 - 3) Õlad tagasi, rind ette.
 - 4) Pää parajaste püsti.
 - 5) Ole wagusi.
- } Seisa sirgeste.

- 6) Suu mitte ümagune O, waid parajaste o, hambad kahe sõrme laiuselt lahti.
- 7) Suu peab pp kuni ff ühtewiisi muutmata lahti olema.
- 8) Pane keel õrnaste alumiste hammaste külgi ja hoiata wagusi.
- 9) Tõmba parajal kohal (pause, wiisi jagude ja lausete wahel) tasakeste hinge.
- 10) Ära raiska lauldes hinge õhku.
- 11) Ütle sõnad wõimalikult selgeste wälja (kui mitte koi).
- 12) Ütle pää-järgud kindlama rõhuga kui kõrwalised (pikne pilgub pilwe piiril).
- 18) Pea laulu hää! täishääleliste pääl kinni ja mine umbhäälelistest ruttu üle.
- 14) Kahe-hääleliste juures pea esimese hääle pääl kinni ja mine teisest ruttu üle (wa aimu).
- 15) Hää! peab kõrgemasse minnes kõwemaks, madalamasse waodes mahedamaks, vähemaks minema.
- 16) Waikne toon ei tohi mitte kitsamaks ja kõhne-maks minna.
- 17) Laula enamiste poole, arwaste täie häälega.
- 18) Laula puhtaste, ilusa häälega (toon ei tohi parajast häälest mitte madalam ega kõrgem, hää! mitte käriseja ega kisendaja olla).
- 19) Ära rõhwa tooni lõpetust ega punktiga nooti.
- 20) Laula sagedaste.

TÖÖRÜHM

LAVASTUSJUHT **Mart Saar**

TEHNIKAJUHT **Villu Jõgi**

ETENDUSTEENISTUSE JUHT **Marti Tärn**

DEKORATSIOONID **Pärtel Tall, Helen Elbrecht, Madis Karbe, Roman Kuznetsov, Airi Look, Eva-Leena Mikson, Joosep Miikael Niitvägi, Grete Saluste, Rene Vernik**

KOSTÜÜMID **Moonika Lausvee, Jaana Leib, Evi Lidenburg, Airiin Saar, Tiina Uibo, Sirje Kiil, Deevy Pukk**

HELI **Karl Erik Laas, Aleksandra Koel-Tsupsman, Tom Tristan Kidron, Rudolf Paul Korp, Arbo Maran, Indrek Tiisel**

VALGUS **Emil Kallas, Fredi Karu, Chris Kirsimäe, Kris-Kervin Mölder, Margus Sepman, Elerin Tönne**

REKVISIIT **Terje Kessel-Otsa, Margus Mänd, Liisa Tetsmann, Johanna-Elisabeth Tärno**

GRIMM **Anu Konze, Heldi Aun-Trepp, Enda Karimõisa, Annifrid Muda, Marika Paesalu**

RIIETAJAD JA KOSTÜÜMIDE HOOLDAJAD

Anneli Kõrvel, Maris Mihašova, Külli Pavelson, Pauline Ööpik, Eha Vetevoog

LAVA **Jasper Roost, Ilmar Aru, Taavet Borovkov, Marek Ivanov, Rein Jurna, Jaak Kaljurand, Jaan Kaljurand, Janek Koldekivi, Jarko Rahnel, Ando Tammsaar, Joosep Elias Tani, Ingvar Uski**

TEATRI PEANÄITEJUHT **Uku Uusberg**

TEATRI DIREKTOR **Mihkel Kübar**

TALLINNA LINNATEATRI TOETAJAD JA KOOSTÖÖPARTNERID

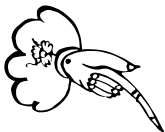
**Tallinna Kultuuri- ja Spordiamet
Kultuuriministeerium
Eesti Kultuurkapital**

HOOAJA PEATOETAJA **Utilitas**

SUURTOETAJAD **Espak, Nordecon,
Premia Tallinna Külkhoone, Synlab**

TOETAJAD **ABC Motors, Advokaadibüroo COBALT,
BABÉ, Fazer Eesti, Dr. Hauschka, Euronics, Igepa,
Marmiton, Medicum, MyFitness, Pariisi Vesi, Paulig,
OÜ Pro Beauté, Reval Kondiiter, Ühisteenused**

TALLINNA LINNATEATER TÄNAB **Mustpeade Maja**

LEIDA RAMMO LINNATEATRI FOND

**Eesti Rahvuskultuuri Fondi juures tegutseva
Leida Rammo Linnateatri fondi eesmärgiks on
toetada Tallinna Linnateatrit ning tunnustada
teatri loomingulist kollektiivi.**

ANNETUSI SAAB TEHA:

Saaja: Sihtasutus Eesti Rahvuskultuuri Fond

Pank: EE672200221001101347 SWEDBANK

Selgitus: Annetus Leida Rammo Linnateatri fondi

Tallinna Linnateater

Lai 23, Tallinn 10133

linnateater.ee

facebook.com/linnateater

instagram.com/linnateater

